

KAKUK MARCI: A PICARO ÉS A BUDDHISTA

Angyalosi Gergely

Az MTA Irodalomtudományi Intézete, Budapest

Közlésre elfogadva: 1989. március 17.

Tersánszky leghíresebb regényalakjáról sokan írtak már, s maga az író sem tartózkodott kedvelt hősének jellemzésétől, magyarázásától. Mégis, mai szemmel nézve úgy tűnhet fel előttünk, hogy Kakuk Marci figurája rejtélyesebb, mint valaha; hogy a hozzáfűzött magyarázatok csupán azt világítják meg lényéből, ami benne a legkevésbé érdekes. Egyebek között az irodalmi sztereotípiákat, a közhelyszerű életbölcseességeket, az ún. „realista társadalombírálat” jócskán eltűzött és a műbe inkább belevetített jegyeit, stb.

Nem mintha a sztereotípiáknak és az irodalmi hagyományoknak nem lenne fontos szerepük Tersánszky művében. Éppen ellenkezőleg: a szakirodalom kissé sietősen intézi el Kakuk Marci alakjának összefüggéseit, mondjuk, a pikareszk regény tradícióival. Holott az író tudatosan és szándékoltan kapcsolódik ehhez a hagyományhoz. A Kakuk Marcit első megközelítésben aligha olvashatjuk másként, mint pikareszk regényként, amely a műfajnak valószínűleg egyetlen világirodalmi rangú képviselője irodalmunkban. /A „magyar Simplicissimus”, az 1693-as „Mánkóczi István viselt dolgai” óta nem sok számontartandót tudnánk említeni ezen a területen./ Csak miután tisztáztuk a hagyományhoz való kapcsolódás jelentőségét a műben, akkor térhetünk rá joggal annak bogozására, ami valóban fontosabb ennél: hogy miben egyedülálló és megismételhetetlen Kakuk Marci figurája. A másik nagy irodalmi diskurzus-típus, amelybe a Kakuk Marci bekapcsolódik /vagy inkább amelyből kiindul/: a századvég- századelő naturalista prózája.

Ne feledjük ugyanis, hogy a *Ruszka Gyuriék karácsonya* az első novella, amelyben Kakuk Marci – még mellékszereplőként – feltűnik, klasszikusan szép naturalista mű. Naturalizmusa főként abban áll, hogy teljes mértékben a kor nyomor-novelláinak poétikai és ideológiai sajátosságait követi. A szociális kilátástalanság, a szegénység s a vele járó alkoholizmus nem tudja ugyan kiirtani az alapvető emberi értékek emlékét a novella szereplőiből,

ám olyan visszahúzó erőt jelent, amely mindenfajta kitörést lehetetlenné tesz a társadalmi lét legalsó szintjén élők számára. Tersánszky már itt sem a társadalmi viszonyokat, a konkrét szociális berendezkedést vádolja. Nem az okot firtatja, hanem a következményt: az eltorzult személyiséget vizsgálja, a szinte természeti törvényként működő lelki determinizmust. Ez az egyetlen olyan Kakuk Marci-történet, amelyben a *szánalom* dominál. Marikában, a cselédlányban még él a jóság és a szeretet igénye /ha a látszatok tiszteletének és a konvencióknak alávetetten is/, ám az írás végére kiderül, hogy az ő társadalmi helyzetében ez az igény megbocsáthatatlan fényűzés. Könnyen megjósolható, hogy a túlélés követelményei, a személyiség önvédő mechanizmusa előbb-utóbb kiirtja vagy teljesen háttérbe szorítja az effajta értékek iránt való sóvárgást. Nos, a jóslhatóság, az előre- meghatározottság szintén naturalista specifikum, ugyanúgy, mint az emberi mivoltából kivetkőzött, elállatiasult Ruzska Gyuri ábrázolása a rútság korabeli konvenciói szerint. Erre a történetre aligha tarthatjuk érvényesnek Tersánszkynek azt az 1933-ból származó megjegyzését, hogy „gyáva árulásnak tartja”, hogy „ennek a csirkefogó Kakuk Marcinak az előadásán át voltaképpen elég elviselhetően derűsnek” ábrázolja a különben „kegyetlen és undorító” ínséget.

Annál izgalmasabb Kakuk Marci feltűnése ebben a világban. Kakuk Marcié, akinek egzisztenciája, életformája nagyjából azonos Ruzska Gyuriéval, emberileg mégis tökéletes ellentéte. Tersánszky rögtön tudatában volt a figurában rejlő lehetőségeknek, és csupán Osvát lebeszélésére állt el időlegesen attól a szándékától, hogy nagyobb szabású mű megírásába fogjon Kakuk Marci alakját véve alapul. Utólag, a teljes mű ismeretében persze könnyű rámutatnunk arra, hogy Osvát nagyot tévedett. A szerkesztő látását nyilvánvalóan az az örömteli felismerés felhőzte, hogy a novella egy bizonyos elbeszélés-típus világirodalmi szintű megvalósulása. Nem vette észre azt, amit pedig az író pontosan tudott és a műben érzékeltetett is: hogy Kakuk Marci nem egyszerűen mulatságos figura, hanem alapvetően ellentmond a naturalista hősalkotás egyes megrögzöttségeinek, amelyeknek Ruzska Gyuri alakja oly tökéletesen megfelel. S hogy ez nem csupán pillanatnyi letérés a naturalista próza vágányáról, hanem lényegbeli, szemléletbeli eltérés. Ruzska Gyuri alakját sem érthette teljes mértékben Osvát, ha nem vette észre Kakuk Marci jelentéskiegészítő funkcióját, amely ennek az epizódszereplőnek a belépésével szövődött az elbeszélésben.

Érdemes részletesen kitérnünk arra, hogyan jelenik meg ebben az első novellában Kakuk Marci. Ez annál is indokoltabb, mivel itt hősünket kívülről, a narrátor és a többi szereplő szemével látjuk, amire másutt /a *Kakuk Marci ifjúságának* bevezető oldalaitól eltekintve/ nincs példa. Tersánszky a figurát annyira birtokolta már az első pillanattól /vagy mondhatnánk, annyira a *Ruzska Gyuriék karácsonyában* megjelenő alakot építette tovább/, hogy ennek a mellékszereplőnek a gesztusai tökéletesen interpretálhatók a későbbi részek alapján, s egyben előreutalnak azokra. Mint mondtuk, nyilvánvaló, hogy Marci azonos társadalmi közegbe tartozik Ruzska Gyuriékkal; megélhetési forrásai azonosak az ő pénzszerzési lehetőségeik-

kel. Ezért is vesz részt a karácsonyi kántálásban, ami a hasonszőrű egzisztenciák számára nemcsak alkalom a lerészegedésre, hanem fontos bevételi forrás is. Értésülünk róla, hogy Marci közkezdveltségnek örvend, különösen a nők körében, s hogy nincs saját „fészke”, vagyis családja – innen a gúnyneve.

Ez utóbbi információ nagyon fontos, mivel mind a pikareszk, mind pedig a naturalista tradíció szempontjából lényeges összefüggést fed fel. /A két tradíció kapcsolatáról sem szabad persze elfeledkeznünk: a társadalom alsó rétegeinek életét választva témául, nem riadva vissza a rútság és az aljasság ábrázolásától, leleplezve a fennkölt ideológiák mögött meghúzódó hazugságot, a pikareszk voltaképpen előképe és táptalaja a naturalizmusnak, ha közvetlen folyamatosságról nem is beszélhetünk./ Igazi *picaro* természetesen csak az lehet, akinek nincs családja, vagy legalábbis lerázta magáról a családi-rokoni kötelekeket. Ugyanígy az igazi naturalista hős nehezen képzelhető el családi kötelekek nélkül, hiszen ezek a kötelekek jelentik a legközelebbi és első számú társadalmi meghatározottságot. A család a kiszolgáltatottság alapfeltétele, s egyben a személyiség eltorzulásának legalkalmassabban ábrázolható terepe. Nem véletlen tehát, hogy a Ruzska Gyuri-novella cselekményét az indítja el, hogy – ha rövid időre is – helyreállnak a szétbomlott családi keretek: hazaérkezik Gyuri lánya. Kakuk Marci ellenben nem alapíthat családot, hiszen akkor megszűnne Kakuk Marci lenni: az a hős, aki a maga teljes kiszolgáltatottságát részlegesen mégiscsak le tudja győzni azáltal, hogy önmaga marad.

Legalább ilyen fontos, hogy Kakuk Marci személyiségének egy olyan alapvető vonásával ismerkedünk meg itt, amely a későbbiek során is nagy szerepet játszik. Marci ugyanis nemcsak beleillik a csavargók, léhűtők, tekergők világába, de ki is lóg közülük. A többiek is különként kezelik, s talán éppen a másság és az odaillés sajátos dialektikája miatt szeretik. Ennek a másságnak az egyik fontos összetevőjével ismerkedünk meg tehát, és pedig a *nem-ragaszkodással*. /Ki fog derülni, hogy szándékosan és okkal használom a zen buddhizmusnak ezt a terminusát./ Kakuk Marciban ugyanis az a feltűnő, hogy még azokhoz a földi javakhoz sem ragaszkodik görcsösen, amelyek életében mégiscsak a legnagyobb szerepet játsszák: az italhoz és a nőhöz. Igen lényeges mozzanat az, hogy Ruzska Gyurinál felejtí pálínkás üvegét /fordítva ez elképzelhetetlen lenne/, s még fontosabb, hogy képes lemondani arról, hogy megszerezze Gyuri lányát, holott törekvését már-már siker koronázza. Magatartását persze magyarázza az is, hogy valamikor viszonya volt a lány anyjával, s a részeges asszony árgus szemekkel figyelí viselkedését – nem annyira a lányát féltve, hanem inkább Marcira féltékenykedve. A leányhódítási akció módja mégis figyelemreméltó: Marci tapintata teszi azzá. Vigyáz arra, hogy lehetőleg ne kerekedjék botrány a viselkedéséből, nemcsak a kellemetlenség elkerülése végett, hanem érezhetően azért is, hogy védje a fiatal lányt. Ismét csak ellentéte ebben Ruzska Gyurinak és feleségének, akik nem csak hogy nem riadnak vissza a patáliáktól, de egyenesen keresik az alkalmat az ízetlen összekapásokra, emberi tartásuk elvesztésére.

A novella feszültségét az az olvasói várakozás adja, hogy mikor esnek ki a magukra erőszakolt szerepből Ruzska Gyuriék, mikor süllyednek le ismét az állati hisztéria szintjére. S ez be is teljesül: mindketten, de főleg Ruzska Gyuri, kivetkőznek emberi mivoltukból. Kakuk Marci sohasem süllyedhet idáig – erre ez a rövid novella is elegendő jelzést tartalmaz – mivelhogy hiányzik belőle minden agresszivitás, és a nem–ragaszkodás elvének megfelelően ösztönösen és tudatosan is tartózkodik a szélsőségektől. Ruzska Gyuriékat viszont, akik csak rövid időre tudnak elmozdulni a nyomorúságos anyagi javak és a silány élvezetek bűvköréből, semmi sem védi önmaguk ellen. Tersánszky tehát Kakuk Marci figurájában fogódzót talált a személyiség abszolút determináltságának ősnaturalista dogmája ellen. Marci nem az, akivé környezetének logikája szerint válnia kellene, annak dacára, hogy lényegében elfogadja a világot úgy, ahogy van, nem szegül ellene Don Quijote vagy valamely szent módjára. Óhatatlanul eszünkbe jut ezen a ponton Tersánszkynek „a reális világban jól mozogható emberi ideálról”, a csirkefogóról szóló fejtegetése. Ezt írta: „Mert hiszen a tragikus hős, a nagy jellem vértengert kavar maga körül, a szentet, az aszkétát magát sütik meg embertársai, a polgári poltrohonság könnyel vegyes vérözönnel jár szintén, még az ölbetett kezű, mosolygó jóság is csak kárhazatot zúdít az emberi közösségre... Egyetlen emberpéldány az, ami sikerült még eddig úgy, hogy nem mutat semminemű veszedelmet az uralma, és ez az a nem jó és nem rossz, felemás egyén, aki vígan túteszi magát a morális gátak ostobábbján, de nem döntögeti le a nagyobbakat.” Mielőtt megpróbálnánk megfejteni, honnan származtatja az író Kakuk Marci személyiségének ezt a rejtélyes többletet, térjünk vissza még röviden a már érintett pikareszk tradíció jelentőségére.

Nagy vonalakban: mit vesz át ebből a tradícióból Tersánszky? Tudjuk, a pikareszk regényt, amely a XVI. században született Spanyolországban, szokás a lovagregénnyel és a pástorregénnyel szembeállítani. A *picaro* esetében is fontos a származás kérdése: a társadalmi ranglétra legaljáról, az alvilágból kell általában indulnia. Kalandjainak lényege a mindennapi megélhetésért folytatott kemény, gyakran kegyetlen küzdelem. Jellemzője, hogy jóformán fegyvertelenül kell megvívnia az őt ellenségesen elutasító külvilággal, csak saját eszére, ravaszságára támaszkodhat, illetve azokra az ideiglenes segítőtársakra, akikkel útja során összeakad. A *picaro* felnötté érik kalandozásai során, csakhogy nem idealista értelemben. A valóság fölényes ismeretét és más emberek saját érdekében való manipulálásának képességét sajátítja el, amíg révbé nem ér, vagyis bevezethet a polgári tisztesség és képmutatás kikötőjébe. Negatív fejlődési regénynek is szokták mondani; ám már most leszögezhetjük, hogy Kakuk Marci figurájában ez a vonás alig–alig érvényesül. /Legfeljebb a *Kakuk Marci ifjúságának* egy részében./ A pikareszk regény jellegzetes elbeszélő stílus jegye az eljátszott bűnbánat, az érvényesíthetetlen vagy folyamatosan megkerült erkölcsi elvekre való kegyes hivatkozás. Ez a hangnem eredetileg nyilván az egyházi cenzúra elleni védekezésként alakult ki, csak azután lett belőle narratív hagyomány. Annál érdekesebb, hogy noha

az eredeti funkció Tersánszky idejében sem vesztette el teljesen aktualitását, Kakuk Marci úgynevezett „összintésége” mögött is fel kell fedoznünk a *stílust*, vagyis a narráció álcázó–deformáló funkcióját./ Struktúráját tekintve Kakuk Marci történeteinek összessége megfelel a „laza szerkezetű önéletrajz” pika-reszk építkezésmódjának. *Picaro* ő abban is, hogy kisebb csalások, néha majdnem büntettek sorozatát követi el, az esetek többségében pusztán azért, hogy éhen ne haljon, vagy hogy néhány napig gondtalanul élhessen. A pikareszk társadalomkritikai funkciója általában abban merül ki, hogy összeveti ezeket a kis impositorságokat a társadalom urainak jóval nagyobb horderejű gaztetteivel, s ily módon közvetve rámutat az egész társadalmi berendezkedés visszásságaira. A *picaro* azonban nem felforgatni akar, hanem hasznot kíván húzni a fonáságok leleplezéséből. Innen ered elbeszélésmódjának grotesksége, ironikus szemlélete, maró humora.

Nos, Kakuk Marci alakja, mint látni fogjuk, nem teljesen felel meg ennek a leírásnak, holott groteszk helyzetekben neki is van része, és az ironikus távolságtartás sem hiányzik mesélő stílusából. Társadalomkritikája sem a hatalom vagy a gazdaság birtokosai ellen irányul csupán: Sőt, talán nem is elsősorban ellenük, hiszen velük viszonylag ritkán és távolról kerül érintkezésbe. Úgy mondhatnók inkább, hogy mindenkiben meglátja a visszásságot, aki ragaszkodik anyagi javaihoz, vagy aki a maga társadalmi szintjén részt vesz a hatalmi játékban. Összefoglalva azonban elmondhatjuk, hogy Kakuk Marci valóban pikareszk hős, és jellemvonásainak jelentős része valóban visszavezethető erre az irodalmi örökségre, ugyanúgy, mint a Kakuk-történetek egyes szerkesztés- és stílusbeli, valamint narratív sajátosságai. Természetesen nem kevésbé fontosak az eltérések sem ettől a hagyománytól. Az eltérések egy része egyszerűen abból adódik, hogy ezek a történetek a XIX. század végén játszódnak Magyarországon, s nem a XVI. század végén Spanyolországban. /Érdekes, és feltétlenül vizsgálandó kérdés lenne, hogy vajon miért felelt meg annyira Tersánszky céljainak ez a történelmi időszak? Miért nem hozta közelebb Kakuk Marcit a saját jelenéhez? A lehetséges indokok között ezúttal csak egyet említsünk: az első világháború élményét. Kakuk Marci alakja háborús vagy akár közvetlenül a háború előtti évekbe helyezve óhatatlanul jelentős módosulásokon és főleg jelentésváltozásokon esett volna át, ami idegen lett volna az írói szándéktól./

Különös figyelmet érdemel, ahogy a *Kakuk Marci ifjúsága* kezdődik: az író mesél jövőendő hősről, egyes szám harmadik személyben, *értelmezi* a figurát. Kulcsot ad hozzá. Ezzel az eljárással Tersánszky ismét a pikareszk irodalom egyik sajátosságához vezet vissza minket, vagyis ráébreszt arra, hogy nem a főhős személyiségének rejtélye miatt kell végigolvasnunk a könyvet, hanem a kalandok, az újabb és újabb szituációk az érdekesek, nem az intenzivitás a jelentésben, hanem az extenzivitás a kibontakozásban. Az már persze modern igény, hogy hősének személyiségét magyarázandó, gyermekkorához nyúl vissza /bár itt is meg kell jegyeznünk, hogy az első klasszikus pikareszk, a *Lazaril de Tormes* szintén a gyermekkortól indítja hősének históriáját/. Vizsgáljuk meg közelebbről a híres passzust, ahol az író

arra próbál magyarázatot találni, mi okozza minden társaságban a Kakuk Marci megjelenése által kiváltott „kényszerű vidámságot”. Kiemeli Marci „furcsa őszinteségét és egykedvűségét”, „amely nem méltat rejtegetendőnek semmi hibát, semmi gyöngét, anélkül, hogy vásott vagy keresett volna. Ez a furcsa tárgyilagosság, ez okoz személye körül derültséget.” A pikareszk hős, mint tudjuk, a maga módján szintén tárgyilagosan láttatja a dolgokat, noha szüntelen alakoskodásra kényszerül. Nem marad előtte rejtve semmi fonák-ság. Ám Tersánszky rögtön jelzi azt is, amiben Kakuk Marci különbözik a *picaro*-tól: hogy hősenek éleslátása „nem vásott vagy keresett”. Valami ösztönös erkölcsi érzék lappang mögötte, amely többet enged meg, mint a polgári morál, ám korántsem bármit. Kakuk Marciban azt érzi meg a környezete, hogy nem óhajt részt venni a hatalom, a szerzés és a birtoklás szociális összjátékában. A *picaro* tudatos zsványsága és cinikus kegyetlensége /amellyel környezetének kegyetlenségét viszonyozza/ távol áll tőle.

Marci nagyon könnyen megbékül a világgal: az anyagi javaknak csak azt a minimumát akarja megszerezni, ami által megkíméli magát a fizikai és a lelki szenvedéstől. Ha ennél több jut, örül neki, de nem harcol érte. Szerelemből viszont a lehető legtöbbet akarja, ebben a tekintetben nincsenek gátlásai. Tökéletes ellentéte „szusztársának”, Somának, aki szerelmi igényeit mindig alárendeli intrikus vagy pénzszerző hajlamainak. /Később még visszatérek arra a kérdésre, hogy mi tartja mégis együtt ezt a két olyannyira különböző embert, mi teszi őket „szusztársakká”./ Persze az, aki csak élni akar, harmóniában a világgal, akinek ambíciói kimerülnek a szoknyák kerületésében, azt környezete együgyűnek, kissé ütődöttnek érzékelheti. Némileg infantilisnak is. S mindebben van is igazság: ez magyarázza Kakuk Marci különösen jó viszonyát az elmefogyatékosokkal és a gyerekekkel. Tersánszky azonban az idézett helyen fontosnak tartja kiemelni, hogy Marci nem azért került a „mulatságos fickó” hírébe, mert *rajta* lehet nevetni. Humora „nem őt teszi nevetnivalóvá. Nem, hanem sokkal inkább annak a tényét, mennyi áltatás és alakoskodásban leledzenek még a legegyszerűbb lelkek is. „Kakuk Marci beszédmódja tehát olyan tükör, amelyben a vele érintkezők önmaguk apró fogyatékoságait, gyarlóságait pillantják meg valamilyen elnézően ironikus szemszögből. Magából Kakuk Marciból azonban keveset értenek, hiszen viselkedésének alapstruktúrája, magatartásának lelki háttere, motivációi idegenek maradnak számukra.

Ugyanígy van ezzel az olvasó is. Abból, amit a narrátor Kakuk Marciról elmond, csak azt tudjuk meg, hogyan látja őt a környezete, a világ – vagyis, hogyan látná őt az olvasó, ha személyes ismeretségbe keveredne vele. Tehát az írói „magyarázat” éppen arra nem ad választ, hogy *miért* lett éppen ilyen ez az ember? A narrátor végül be is vallja értelmzői kísérletének kudarcát. „Egyáltalán, Kakuk Marcinak csak a szaván indulhatni el.” De a szavaiból sem vonhatunk le gyors következtetéseket; kiderül, hogy „talán maga is azért vált körülményeihez képest mesterévé a szavaknak, hogy ennél fogva mulatságos fickónak tartásák.” A kör tehát bezárult, a beszéd a beszédre utal.

A rejtély rejtély marad, Kakuk Marci olyan, amilyen, mint ahogyan Somával is „vele született” a rosszban sántikálás, a másokkal való kibabrálás szenvedélye.

Hősének gyermekkoráról szólván, Tersánszky Kakuk Marcinál is egy veleszületett tulajdonságot emel ki: az a „különös, rugékony kedélyt”, amely minden helyzetben megtalálja a boldogság minimális lehetőségét, vagy legalábbis a világgal való kiegyezés esélyét. „Valahogy érzéketlen volt a szégyen, a kínos, a megalázó iránt, anélkül, hogy különben arcátlan lett volna, mint ez rendszeren ezzel szokott járni. Különös, s nem oly sűrű tulajdon ez.” Íme a kívülállásnak, a nem-ragaszkodásnak, a Kakuk Marci-féle egykedvű tárgyilagosságnak a másik oldala: a személyes felelősségérzet hiánya. Legalábbis ami a világ berendezkedését és mások vétkeit illeti. Marcitól idegen a keresztény felelősségvállalás az elrontott világegyetemért, a pusztá létezés-sel már együtt járó bűnösség tudata, amely minden moralizáló attitűd forrása. Számos szituációban kiderül, hogy Marcit nagyon is bántja a lelkiismeret, ha úgy érzi, hogy viselkedése akarva vagy akaratlanul bajt, kárt, kellemetlenséget okoz másoknak. De azért, amin nem változtathat, nem hajlandó bűnösnek érezni magát. Sőt, ami ennél több, mert szinte már a vegetatív szférát illeti, a szégyent, a kínost, a megalázót képes nem magára vonatkoztatni, ha magának nem volt szerepe az előidézésében.

Gyermekkorának leírásakor egyébként az író ismét közelít a naturalista modellhez. A részeges, egymással csak gyermekeik révén érintkező szülők, a korai árvaság, a nincstelenség azonban csak a szociális kiszolgáltatottságot magyarázza, nem pedig Marci jellemének alapvonásait. A narrátornak persze itt sem az a fő célja, hogy a nyomor rémségeit és csúfságait halmozza, az olvasó szánalmára pályázva. A nyomorleírás nyomasztó hatását az a groteszk humor enyhíti, amely sorsszerűen kötődik Kakuk Marci figurájához. Ezt a sorsszerűséget hangsúlyozza egyébként az a hagyományos pikareszk gesztus, hogy megértést és elnézést kér az olvasótól Kakuk Marci „önkéntelen sorsa” iránt. A sorsszerűség részben a véletlen műve, minden egyes történetben más összetevőkből áll; annyiban viszont valóban Marci jelleméből következik, hogy ez a figura, mint más összefüggésben már utaltunk rá, főleg negatív módon reagál a világra. Egyénisége mindenekelőtt abban nyilvánul meg, hogy mit utasít el, mire nem hajlandó, mire nem lehet rávenni. Nagyon ritkán tűz ki célokat maga elé, s ha szeretne valamit megszerezni, azt rendszeren nem éri el; hiszen ekkor nem lényének megfelelően viselkedik.

A másik fontos információ Kakuk Marci életének erről a kezdeti időszakáról /amit tőle magától tudunk már meg/: hogy kétszeresen is megfosztották a gyermekkorától. Egyrészt szülei természete és korai halála okolható ezért, másfelől pedig az a tulajdonsága, hogy külsőre rendkívül koraérett volt. Ezért senki sem vette gyerekszámba, ami egy árvára nézve különösen nagy csapás. Mindez Kakuk Marcit arra ösztönözte, hogy ragaszkodjék ennek a soha el nem nyert gyermekornak értékeihez. Ösztönös erkölcsi érzékének, mint céloztunk rá, szinte vegetatív bázisa van. Erre a legemlékezetesebb példa hisztérikus, görcsös sírása, amikor barátja, Kukuj megöli vetélytársát, a kotrót. /Akit különben Marci sem állhatott, s félnivalója is

volt tőle./ A gyilkosság a későbbi történetekben is a legvégső rossz, a menthetetlen és megmagyarázhatatlan gonoszság megjelenése marad számára. Az ölést sem az áldozat előzetes gonosztettei, sem az általa jelképezett társadalmi igazságtalanságok nem legitimálhatják. Ezért a „zendülők között” játszódó történet Buzugójának nevéhez szinte gyermeki iszonyodással teszi hozzá minden egyes alkalommal: „ez a gyilkos”. Tekintetbe véve életformáját és azt a társadalmi közeget, amelyben mozog, talán meglepő egy kissé az a tulajdonsága, hogy a lopással szemben hasonló, szorongásban megnyilvánuló gátlásai vannak. Első és talán az egyetlen említésre méltó tolvajlását is csak a bolond Erzsí kedvéért követi el /hasonló eset a színésztörténetben fordul elő, akkor a karmester és lánya kedvéért vesz részt tolvajlásban/. Szinte ájulás környékezi, amikor végre rászánja magát, hogy megszerezze a félnótás lánynak a vágyott dinnyét. Itt már működik az a rejtélyes hullámhossz-azonosság, amely Marci és a csökkent értelmi képességűek között teremődik. Ha valamit jól megért Kakuk Marci, az az elemi boldogságvágy, ami a félkegyelmű Erzsiben rohamszerűen és minden álcázás nélkül jelentkezik, s amellyel szemben környezeté olyannyira érzéketlen.

A Kakuk Marci történetek helyszíneit és tematikáját nézve jól látható, hogy Tersánszky tudatosan helyezi hőst más és más közegbe. Nehéz eldönteni, hogy ebben a pikareszk hagyomány, vagy a 19. századi realista–naturalista próza társadalmi tablói hatottak-e rá ösztönzőbben. A vidéki kisvárosból, ahol született, útja a falvak felé vezet, onnan a kis bányatelepülésig, ahol a szervezkedő munkásokról szerez tapasztalatokat. Innen menekülve egy világtól elzárt, kis hegyi faluba érkezik, a „vadászkaland” színhegyére, majd egy nagyobb községbe, ahol a színtársulattal kerül kapcsolatba. De az útvonal szemmel láthatóan visszafelé, a szülővárosba tart, a korteskedés epizódján át a viszonylagos megnyugvásig, ami egyszerre jelenti a gyermekkor színterére való visszatérést és egy kamaszkori emberi kapcsolat, helyesebben asszonyi gondviselés újraéledését. Kakuk Marci tehát végül is révbe ér, ha ez nem is azt jelenti, hogy tisztességes polgár lesz belőle, mint a pikareszk hősök jelentős részénél. Nem kell tovább vándorolnia, de nem is kell lemondania „kakukságáról”. Ez az önmagába visszatérő útvonal ismét a gyermekkor, illetve a női princípium, az „ewig weibliche” jelentőségére hívja fel figyelmünket.

Kakuk Marci viszonya a nőkhöz jóval összetettebb, mint azt hagyományosan érzékeltetni szokták. Az értelmezők /s ebben maga Tersánszky is ludas/ általában leszűkítik ezt a problematikát egyfajta irodalmias–anekdotikus „csapodárságra”, a csúfnév sugallta „kakukságra”. Holott Kakuk Marci a szerelemnek igen sok variánsát ismeri meg; s amit Tersánszkytól talán sokan meglepőnek találnak, a szerelem e különféle válfajai gyakran archaikus szimbólumokhoz, ós–toposzokhoz kapcsolódnak. Kakuk Marci sorsát elsősorban a nők határozzák meg. Tőlük ered minden jó és minden rossz. Hiába szoknyavadász, az esetek jelentős részében meglepetésként érik sikerei. Azok a nők az igazán fontosak számára, akiket kezdetben elérhetetlennek gondolt, vagy akik elérhetetlenek is maradtak, mint például az első

történetben Ninike kisasszony. *Az amerikai örökségben* Kasosné először üldözi, majd pártfogásába veszi, sőt, némi huzavona után a szeretője lesz. *A Kakuk Marci a zendülők között* Esztije kedvéért Marci akár a tisztos polgári létet is vállalná, ám ezúttal a nő árulja el: nem hajlandó kivárni, amíg Marci feljebb lép a társadalmi ranglétrán, inkább visszatér az írnokekhoz, akinek családja és környezet eleve szánta őt. /Tersánszky írónak bravúrosan oldja meg ezt a szakítást: pontosan érzékeljük, hogy a bűnügy, amelybe Marci Soma miatt belekeveredik, nem oka Esztitől való elválásának, hanem csak jó ürügyet szolgáltat a lánynak arra, hogy megszabaduljon tőle./ *A Vadászka-land* Jankája és a *Kortésúton* fogadósnéja a forgandó szerencse, a változékonny asszonyi természet megtestesítője ugyanúgy, mint a színésztörténet Györgyikéje. Ha érdekük vagy szeszélyük úgy kívánja, ezek a nők ugyanolyan könnyedén hagyják sorsára Kakuk Marcit, mint ahogyan korábban pártfogásukba vették. Az egyik legőszintébb, s a maga nemében vitathatatlanul megbecsülést érdemlő nőalak kétségkívül a „nagy Dóra”, ez a prostituált, aki minden alakoskodás és álszentség nélkül néz szembe helyzetével, és kerülve minden fölösleges érzélgősséget, meg tudja védeni magát a mocsok kellős közepén is. Ő azonban túlságosan is tárgyilagos, földhözragadtan számító teremtés ahhoz, hogy megoldást hozhasson Kakuk Marci életébe. Ura a sorsának, ám másokon is csak uralkodni tud.

Kakuk Marcinak kétféle funkcióban van szüksége a nőkre: a szexuális-erotikus funkció nyilvánvalóan az egyik; a másik, az anyai funkció igénye kevésbé vehető észre, ha Kakuk Marcinak, mint az író sugallta, „csak a szavain indulunk el”. Egyazon nő azonban igen ritkán láthatja el ezt a kettős szerepet. Ezért jelenthet ideális megoldást Marci számára az utolsó történetben Annuskának és anyjának a kettőse. Az öreg mézeskalácsosné Marci kamaszkorában ingadozott az anyai és a szexuális funkció között /amelyet a csúf Zachárné csak részlegesen és ideig-óráig vonhatott egybe/, s elkésve döntött úgy, hogy vállalja mindkettőt. Ez indította el Marcit vándorútján /saját hajlamain kívül/. Az Annuska-epizódban viszont már elég idős ahhoz, hogy az anyai gondoskodást gyakorolja anélkül, hogy szexuális konkurenciát jelentene a lányának.

Marci mélyen tudatában van a női természet kettősségének, sőt, ez a problematika tudat alatt is kísérti. Erre a legjobb példa az a két álom, amely *Az amerikai örökségben* szerepel. Az író a történetnek egy olyan pontján helyezi el ezeket az álmokat, amikor Marcinak jó oka van arra, hogy féltse az életét a falubeli orgyilkosoktól. Az első álomban egy mély tárnába menekül az őt üldöző késes-baltás gyilkosok elől. A tárna hagyományosan az anyaméh jelképe, amely ebben az esetben nem nyújt védelmet, hiszen az üldözők már-már utolériik. Hirtelen örömmel fedezi fel, hogy a tárnának egy másik kijárata is van, amelyen oldalról is ellenségei rontanak feléje. Ekkor dobogó szívvel, verejtékezve felriad, majd kiszáradva ismét elalszik. Azt álmodja, hogy a templomtorony tetején áll, egy állványzaton, mint kamaszkorában. A torony ősi fallikus jelkép, s a tetejére mászó férfi tudat alatt feltehetően nemisége révén szeretne menekülni szorongatott helyzetéből.

Ebben a pillanatban lent a téren megpillantja Rozit, a kocsmái szajhát, aki integetve hívja lefelé. Az állvány erre dőlni kezd és a mélybe sodorja Marcit. Ő felébred, és rájön arra, hogy valóban női hangot hallott, egy fiatal szolgálót, aki a menedéket jelentő jó hírrel keresi meg. A két álom, amelyeket Tersánszky rendkívüli írói magabiztossággal, minden zavaró didaxis nélkül épített belc a narráció menetébe, nagy erővel jeleníti meg az anyai és a szexuális funkció negatív oldalát. Vagyis azt, hogy külön-külön egyik sem jelent menedéket, mindegyik elveszejtheti a benne bízót.

Korántsem ez az egyetlen eset, amikor Tersánszky pszichoanalitikus jelképeket használ föl. Kakuk Marciról szóló esszéjében, amelyet már többször idéztem, nem véletlenül nevezi a pszichoanalízist „a mai idők legnagyobb vívmányának”. Gondoljunk a *Kakuk Marci a zendülők között* kígyó-epizódjára, amikor Luli nagysága, aki kivetette hálóját Marcira és Eszti, aki már Marci szeretője, látszólag kevésbé indokolható hevesseggel csapnak össze abban a kérdésben, hogy a kígyó ártalmas lény-e, avagy sem. S a jelkép úgy teljesül ki, hogy Marci, aki maga is megharagszik erre a fallikus szimbólumra, ami miatt annyi kellemetlenség éri, botra csavarva ijesztgeti vele a nőket. Egészen addig, amíg Eszti ki nem kapja a kezéből és meg nem öli a kígyót. Ez a kígyóhalál lesz azután az előjele a gyilkosságnak, amely miatt Marcinak is menekülnie kell, de Eszti árulásának és a vele való szakításnak is.

Marci érzékeli a pusztá szexuális viszonyban lappangó kegyetlenséget, ezért mindig arra fordul, ahonnét anyai gondoskodás-féltet is remélhet. Másokon is meglátja ezt az érzelmi szükségletet. Még a gazember Somát is megsajnálja, hogy úgy tud aludni, „mintha az anyjába tudná magát visszabújni.” Azok a helyzetek, élmények rendítik meg igazán, amikor újra gyermeknek érezheti magát. Ehhez a problémakörhöz tartozik, mint említettük, közeli, megérintő viszonya az együgyűekhez, értelmi fogyatékosokhoz és a gyermekekhez. Arra ugyan véletlenül jön csak rá *Az amerikai örökségben*, miként lehet tüsszúrással elhallgattatni a bolond Jánoskát. De ösztönös erkölcsi érzéke nem engedi, hogy a titkot másoknak is elmondja, hiszen ezzel állandó kínzásoknak tette volna ki a gyengeelméjű fiút. Mégis, mármár kiböki a dolgot, amikor, ahogy ő mondja, „mintha valami meglökött volna: Marci, ne tedd.” Jóval lényegesebb ennél az, hogy fokról-fokra megéri Jánoska viselkedését; képes arra, amire senki más a faluban, hogy belülről lássa a roncsolt tudatot. S ekkor kiderül, hogy Jánoska „éneklése”, vagyis ordítozása nem panasz, hanem a pusztá létezés élvezetének, egyetlen, számára rendelkezésre álló kifejezőeszköze. Jánoska a kegyetlen bánásmód ellenére nem boldogtalan, jön rá Marci. Groteszk humorral meséli, hogy a hibbant fiú „megette a legyet és az egeret is, de még a mosogatórongyból is nyelettek vele és az is ízlett neki.” Jánoska tulajdonképpen Marci világhoz való viszonyának ad absurdum vitt variánsa: ezért tartoznak ők ketten össze. Jánoska abnormális extremitással valósítja meg azt, amit Marci kiegésző hajlamáról, a boldogság-igény szükséges minimumáról mondtunk. Elvon-

tabb értelmében Marci is „mindenevő”, nem a sorsa elleni lázongást érzi fő feladatának.

S amit másokból általában hiányol, a pusztá létezés örömét, azt megtalálja Jánoskában, aki mindig elégedett a nap és a tűz látvány pedig egyenesen extatikus elragadtatást vált ki belőle. Ez Marcira is jellemző: szinte átszellemlőn nézi a tűzijátékot, „engemet a sírás csiklant meg attól, hogy úgy tetszik nekem az ilyen” – mondja. Kakuk Marci emberi tartása végül is abból a soha ki nem mondott meggyőződésből következik, hogy minden élőlénynek, főként pedig minden embernek pusztán attól boldognak kellene lennie, hogy részesült az élet csodájából. Ezzel szemben a társadalmi lét legfőbb negatívuma az /s méghozzá a szociális hovatartozástól függetlenül/, hogy a létezésnek ezt az az alapvető élvezetét nem teszi lehetővé az emberek számára. Eltakarja azt a szemük elől az anyagi javak és a hatalom birtoklásának vágya /a hatalom itt természetesen egészen tág értelemben értendő, a társadalom mikrostruktúráiban, a leghelyesebb viszonyokban érvényesülő hatalmi játékokra is gondolva/. Marci egyáltalában nem híve a nincstelenségnek és a nélkülözésnek, de képes kívülről és felülről tekinteni saját szükségleteire. Ezért teheti szövé például *Az amerikai örökségben* azt az igazságtalanságot, hogy Kasos gazdaságában csak a kocsisoknak osztanak meleg ételt, a napszámosoknak nem. Nem kellett ehhez különösen együttérző lélek „csak éppen rosszul esett nekem, hogy emberek éhen nézzenek a számba, mikor én zabálok.” Fellépésével sikert ér el: a napszámosok megkapják a maradékot; ekkor jut Marci eszébe, hogy „rosszabb a szokás az emberről.”

Nem a társadalom politikai-hatalmi struktúráját, hanem az ettől ugyan nem független, de vele mégsem azonos szokásrendszereket teszi felelőssé azért, ha az emberek kölcsönösen elviselhetetlenné változtatják egymás életét. Marci született alkalmazkodó és született nonkonformista egyszerre. Nonkonformizmusát lényének megőrzött gyermeki rétegei táplálják. Az *Annuskában* történik, hogy míg Soma a közeli faluban készül újabb gazemberségét elkövetni, Marci mesét hallgat az öreg csósztól, annak unokájával együtt. Ekkor vallja be „még most is úgy szeretem hallgatni a mesét, mint valaha kölyökkoromban.” Jelképes értékű az is, hogy nem érdeklik a vadásztörténetek, „az állandó gyilkolás”, s a gyerekekkel együtt unszolja az öreget Nagyevős és Nagyerős történetének elbeszélésére. A világot telhetetlenül bekebelezni vágyó Nagyevős és a magát minden élőlénynél hatalmasabbnak érző Nagyerős vetélkedésének kimenetele is sokatmondó. A mértéktelen hatalom-akarást képviselő Nagyerős önmagát üti agyon, amikor le akarja csapni az orra tövébe kuporodó bolhákirályt. Nagyevős pattanásig feszült pocakja viszont már egy bolha bekapásától is kipukkad. A mese mintegy a Kakuk Marci féle „új világnézetet” foglalja össze – Tersánszky emlegette így tréfásan a csirkefogó életfilozófiát –, s az sem véletlen, hogy ezt a történetet a természettel harmóniában élő öreg csósz mondja el. Külön értekezés tárgya lehetne egyébiránt Kakuk Marci viszonya a természethez. A legfontosabb persze az, hogy önmagát is mindig a természet részének tudja;

s ily módon azt sem téveszti szem elől, hogy a természetet nem lehet legyőzni. Sem a külsőt, sem a bennünk lakozót, s aki ezt teszi, az rossz úton jár, annak személyisége előbb–utóbb eltorzul. Kakuk Marci többször említett ösztönös erkölcsi érzéke például nem azt jelenti, hogy nem vet számot a saját szükségleteivel, a saját önzésével. Ha meg is sajnálja a lüke Jánoskát, azért rögtön azt is hozzáteszi *Az amerikai örökségben*: „De hát az ember törődik a maga bajával, még úgy is, ha nincs az.” Kasos gazdát is megsajnálja, amiért életét csak az üzletért való lőtás–futás teszi, hogy népes családjá dacára olyan magányos, s főleg, hogy ő sem szeret senkit. Ez azonban egy pillanatig sem akadályozza meg abban, hogy – bár egészen kis láncszemként csak, Kasos becsapásával – maga is belépjen a társadalmi korrupció láncolatában.

Úgy látja, hogy az embereket mindenütt és minden helyzetben közvetlen, személyes érdekeik vezérlik – ez voltaképpen szintén természeti törvény számára, amelynek érvényességét eszébe sem jut megkérdőjelezni. Azért nem lesz soha „lázító”, vagy „zendülő”, mert minden kollektívumra–hivatkozás mögött azonnal felfedezi a személyes érdekeltséget. A szakszervezeti mozgolódás nem érdekli, az anarchista–terrorista megoldásoktól iszonyodik. Így foglalja össze erről a véleményét: „Éntőlem kironthatja az urakat papos-tól a rosszkórság, ahol éri őket, anélkül is, hogy én küldjem rájuk”. A közvetlen személyes érdekhez azonban hozzáérti a személy vagy kisközösség önbecsüléséhez szükséges legitimáló ideológiát is. A kortes–történet tanulsága éppen az, hogy az embereket minden látszat ellenére nem lehet csak pénzen megvenni. Látja a keménynyakú függetlenségi–párti magyarok minden gyarlóságát, korlátoltságát, sőt önnön ideológiájukkal szemben táplált szkepszisüket is. Mégis megbecsülni valónak tartja, hogy nem mondtak le hagyományos politikai magatartásukról, annak ellenére, hogy voltaképpen nem hiszenk már egyik pártban sem. Ebben az esetben keveredik a bornírt-ság a manipulációval és a korrupcióval szemben tanúsított ellenállással, és Kakuk Marci jól érzi, hogy azoknak az embereknek, akiknek a politikába beleszólni reális esélyük úgy sincsen, az utóbbi, tehát az önbecsülés megőrzése és az ellenállás szelleme a legfontosabb.

Énjének rosszabbik fele, testet öltött démona, Soma, sokszor téríti olyan útra, amelyre esze ágában sem volt rátérni. Hol erőszakkal, amorális gátlástalanságával éri el ezt, hol csábítással; vitathatatlan azonban, hogy Marcit érzelmi szálak is fűzik Somához; van valami a lényében, ami lenyűgözi és előnyhöz juttatja vele szemben. Soma ugyanis éppen olyan önmagáértvalóan gonosz, mint ahogyan Marci sem tudja mindig megmagyarázni, miért mond le valamiről, amit éppen meg is szerezhetne. Somát az emberekkel való manipulálás, a csalás és az intrika inkább önmagáért, mint a belőle húzható haszonért érdekli. Olyannyira, hogy gonoszsága néha saját érdekeinek rovására is megy. Meg van írva az ő sorsa is, ő az, aki igazán örök bolyongásra ítélt. Soma világát a gonoszság egysíkúvá teszi, beszűkíti. Telhetetlen mohósága miatt mindent újra elveszít, mindig a nulláról kell indulnia. Kakuk Marcinak el kell szakadnia tőle ahhoz, hogy – akár átmenetileg – nyugtot

lelhessen. Soma gonoszságában van valami eszelős, irracionális elem. Soma gonoszságában van valami eszelős, irracionális elem. Különös „kártyabetegsége” annak a jele, hogy a végsőig koncentrált, már külső célokkal sem magyarázható amoralitást a lélek nem képes elviselni. Még az ő lelke sem. Mindamellett kétségtelen, hogy időnként Soma is a szeretet és a segítőkészség jeleit mutatja Marci iránt. Az fűzi össze őket, hogy a maga módján Soma őszinte Marci előtt – de önmagát sem csapja be, mint az emberek többsége. Tudja, hogy gazember és nem is akar más lenni. Együgyűségnek, habókosságnak tartja Marci erkölcsi fenntartásait, de némiképpen tiszteli értük. Voltaképpen szüksége van Marci tisztességére, hiszen ő az egyetlen ember, akiben megbízik. Végül pedig közös vonásuk, hogy nem sokat törődnek azzal, amit megszereztek; nem tudják megtartani, amihez hozzájutattak. Soma viselkedése egy bizonyos ponton szélsőségesen számítóból mindig átsap szélsőségesen irracionálisba. Mindig ilyenkor kerül vesztes helyzetbe, mert azok, akikkel a számító érdeklvőség közös szférájában mozgott addig, megszimatozzák benne ezt az irracionálisitást, és megrettennek az irracionálisban rejlő anarchikus, felforgató erőttől.

Kakuk Marci életfelfogása ellenben, bármilyen meglepő, mutat némi rokonságot a Zen buddhizmussal. Már idéztük a nem-ragaszkodás fogalmát /ami természetesen csak az egyik oldala a *wu-wei* komplex jelentéstartalmának/. A zenben a nem-ragaszkodás mindig a ragaszkodással együtt értenő. Láttuk, hogy Marci nem ragaszkodik az anyagi javakhoz és a hatalomhoz; de ragaszkodik a létezéshez és a létezés öröméhez. És tudja, hogy a létezéshez csak úgy ragaszkodhat, ha eggyé válik a világgal – amelyben viszont a hatalomra és az anyagi javakra irányuló vágyak és szükségletek döntő szerepet játszanak. Tehát ragaszkodik a világhoz és nem ragaszkodik a világhoz. Nem lehet felosztani a világot azokra a dolgokra, amelyekhez ragaszkodik és azokra, amelyekhez nem ragaszkodik. Alapvetően elfogadja a világot, ez a döntő. A szeretethez ragaszkodik, de elfogadja a gyűlöletet, a nagylelkűség mellett az önzést, a szép mellett a rútat. „A virág lehull, ha szeretjük is, a gyom nő, ha nem szeretjük is” – mondta a zen egyik mestere.

Marci is elköveti néha a zen mesterek által elítélt hibák leggyakoribbját: visszazuhan az egyoldalúságba, főleg a görcsös ragaszkodásba, de valami ösztönös érzéssel mindig kikeményedik belőle. Egyedülálló figura a század magyar irodalmában; az teszi egyedülállóvá, hogy tettei és gondolatai milyen kevésbé motiváltak a szó poétikai értelmében /vagyis milyen kevés magyarázó elemet tételeznek fel/, s mégis milyen sokrétűek, többdimenziósak. Ebben a teoretizálhatatlanságban–teoretizálhatatlanságban is rokona a zennek. Kakuk Marcinak a maga teljes társadalmi kiszolgáltatottságával és eltaposottságával együtt sikerül a jelen pillanatban élnie, anélkül, hogy elveszítené a múltját. Ahogy a buddhizmus javasolja, élete részévé válik a környező világnak, maga pedig eggyé válik problémáival, azok nem külön léteznek tőle. Természetes lény; szelleme lágy, rugalmas, alkalmazkodó szellem: *nyu nan shin*, ahogy Suzuki mester mondja. „Különös, rugékony kedély”. Tersánszky szavával és évődő európaiságával: csirkefogó.